

Življenje duhovnikov po drugi svetovni vojni na Severnem Primorskem 1945 – 1952

Prostor na območju Goriškega, Vipavskega in Tolminskega je v prvih štiridesetih letih dvajsetega stoletja trikrat zamenjal gospodarja. Vsaka menjava oblasti je prinesla drugačen pogled na Cerkev, na vero, in s tem tudi na duhovnike. Velik pomen pri odnosu država - duhovnik je imelo tudi vsakokratno ideološko prepričanje, ki je odločilno vplivalo na medsebojne odnose tamkaj živečih ljudi. Zadnji gospodarji, ki so prevladali, so najbolj odločno posegli v versko življenje tam živečih ljudi. Poskušali so izriniti vero iz javnega življenja na različne načine in z raznimi sredstvi.

Dediščina vojne

Velike spremembe je prinesel že konec prve svetovne vojne, ko je prišlo do razpada velike avstroogrske monarhije, ko so nekateri deli slovenskega etničnega ozemlja ostali izven mej Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, med drugim tudi Primorska. Italija je zasedla Primorsko (Goriško, Trst, Istro), del Notranjske (okraj Postojna, sodni okraj Idrija), Trbiž s Kanalsko dolino in Belo peč.¹ Velike spremembe ob fašistični vladavini so razredčile vrste izobražencev na podeželju in tako je bil duhovnik edini ohranjevalec narodne zavesti, pa tudi vse društveno življenje se je preneslo v cerkev. Tu so Slovenci javno nastopali, zato je imel verski obred tudi značaj narodne manifestacije in je bil trn v peti italijanskih prišlekov.²

Z začetkom druge svetovne vojne se je začel pritisk na duhovnike stopnjevati, vendar

pa je večina duhovnikov ostala na svojih župnijah in na skrito skrbela za ohranitev materinščine.³ Ob italijanski kapitulaciji so bili Primorci večinoma za Osvobodilno fronto (OF) in partizanstvo, vendar pa je po brutalni nemški ofenzivi konec leta 1943 vnema zanje splahnela. Velik vpliv na odnos Primorcev je imela tudi slovenska duhovščina, ki se je s pojavom OF začela deliti v letih 1942 in 1943. Manjšinski del goriške duhovščine, med katerimi je bil najbolj viden msgr. Mirko Brumat, je bil že od vsega začetka dosledno proti komunizmu. Goriško sredino so sestavljali duhovniki in nekaj laičnih izobražencev ter vodilnih mož iz vasi. Sredinska usmeritev se je dokončno izoblikovala z izjavo 1. februarja 1943, kjer je poudarila, da bo z OF sicer vzdrževala stike, ne bo pa v njej sprejemala položajev in nalog. Po nemški ofenzivi se je večina teh zaradi nezaupanja do komunistov in do oboroženega boja od OF odvrnila. Na to so še posebno vplivale partijske justifikacije duhovnikov.⁴

Varnostna obveščevalna služba (VOS)⁵ je že leta 1943 začel z likvidacijami, o usodi ljudi se je odločalo kar na terenu brez preverjanja informacij in dokazov, partija pa je umorjene razglasila za narodne izdajalce. Incident, ki kaže nesmisel takšnega početja in ki je ljudi še dodatno odvrčal od OF, je bil poboj 14 domačinov iz Cerknega.⁶ Med njimi sta bila tudi oba kaplana Lado Piščanec in Ludvik Sluga, ki so ju obdolžili, da sta zakrivila pokol 47 tečajnikov, ki so jih Nemci 27. februarja

1944 postrelili ob napadu na partizansko šolo v Cerknem. Poleg likvidacij pa je bil viden tudi določen odpor proti komunističnemu prepričanju. Tako je npr. VOS ugotavljal, da so ljudje v Vipavski dolini pobožni in jim komunizem ni všeč.⁷

S prihodom Nemcev je v šole zopet prišel slovenski jezik, v vaseh so bili nastavljeni slovenski župani in dovoljena je bila uporaba slovenskega jezika.⁸ Ljudem, ki so morali več kot dve desetletji pisati in uradno komunicirati v italijanščini, je to nekaj pomenilo. Na začetku torej ni bilo večjega odpora, k pasivnosti prebivalstva pa je veliko pripomogel tudi način obnašanja raznih članov VOS. Ljudje so se nad njimi pritoževali, v Biljah na Vipavskem so člani VOS streljali na podobo sv. Antona na cerkvenih vratih.⁹ Glede na to da so bili ljudje verni, so takšni incidenti povzročali zgražanje in odpor. Kljub odporu do komunizma in zgražanju ob nasilnih dejanjih VOS pa to ni odvrnilo ljudi, da ne bi podprli boja za nacionalno identiteto. Za Primorce, pa tudi za duhovnike, je imela nacionalna izbira prednost pred ideološkimi opredelitvami. Vzrok za simpatije do partizanov pa je iskati v dejstvu, da so se za odhod v gozd odločali fantje, ki so to storili zaradi želje po osvoboditvi in ne zaradi ideološkega prepričanja. Poleg tega je OF v svoji propagandi poudarjala osvoboditev izpod fašistične nadoblasti in svobodo jezika.

V času medvladja septembra 1943 je bil sklenjen sporazum med črniškim dekanom Alojzijem Novakom in Jožetom Vilfanom. V sporazumu je bilo zapisano, da vstopajo duhovniki v partizansko vojsko kot kurati in da so z oboroženo silo v stiku le zaradi dušno pastirskega dela, nimajo pa nobene povezave s Komunistično partijo Slovenije (KPS).¹⁰ S tem sporazumom so preprečili izid nadškofovega¹¹ pastirskega pisma proti OF in so ublažili nastalo situacijo. Posledica dogovora je bila, da je jeseni 1943 duhovnik Jože Petrič 15 dni de-

loval na goriški fronti, vendar pa je sodelovanje zelo hitro prenehalo.

Od spomladi 1944 pa OF ni več zadoščalo le sodelovanje duhovščine, temveč so potrebovali tudi njihovo javno podporo. Duhovnika so hoteli postaviti na vidno mesto v Pokrajinskem odboru OF. Začeli so prirejati okrožne duhovniške konference. Osrednje vodstvo Centralnega komiteja (CK) KPS pa je predvidevalo, da se bo duhovščina obrnila proti OF. Tako je tudi pokrajinsko vodstvo postalo sumničavo.¹²

Spomladi 1944 je v OF prevladala strpnejša politična usmeritev ne samo do duhovščine, ampak tudi do tistih, ki niso odkrito podpirali protirevolucije. Odnosi med OF in primorsko duhovščino pa so se jeseni 1944 ponovno ohladili. V politiki OF, ki v bistvu ni bila povezana z dogajanjem na Primorskem in primorsko duhovščino, je prišlo do splošnega preobrata, ki je vodil v splošno nasprotovanje Cerkvi.¹³

Duhovniki, ki so hoteli oditi v partizansko vojsko, so potrebovali privoljenje svojega nadrejenega nadškofa Carla Margottija, kar pa ni bilo lahko.¹⁴ Eden prvih, ki se je pridružil partizanom, je bil Avgust Črnetič. Ob koncu vojne je vstopil v partizane tudi Oskar Kogoj iz Mirna, ki mu je škof pozneje potrdil poslanstvo z dekretom. Začasno pa sta med partizani delovala tudi duhovnika Anton Bajt iz Šmarij in Edko Ferjančič iz Kojškega.¹⁵ Kljub sodelovanju s partizani je vodstvo OF do duhovnikov ostajalo nezaupljivo, saj so menili, da bo duhovščina podprla domobrance. Ko je oktobra 1944 nadškof izdal ukaz, naj se duhovniki distancirajo od osvobodilnih gibanj, okupatorja in kolaboracije in naj se ne vključujejo v politiko, so se nekateri duhovniki pokorili ukazu.

Vpliv na Primorskem je na vojaškem področju protirevolucionarni tabor širil z ustanavljanjem primorskega domobranstva z uradnim naslovom Slovenski narodni varnostni

zbor (SNVZ). Ta se je oprl predvsem na kadre, ki so prišli s Kranjske.¹⁶ Domobranski vpliv se je najbolj razvil v Gorici in večjih krajih, v trgih po Soški dolini od Gorice do Kobarida. Prav tako sta veljali za domobrancem naklonjeni področji Idrije in Zgornje Vipavske doline. Protirevolucionarni akciji naj bi dajal podporo tudi del primorske duhovščine. Tolminska duhovščina pa naj bi se odkrito postavila na stran domobrancev, med njimi naj bi bili dekan v Tolminu, kaplan v Idriji in Spodnji Idriji, del goriške duhovščine z Mirkom Brumatom in nekaj duhovnikov v Vipavski dolini. V službi SNVZ pa so bili aktivni Ignacij Kunstelj, Vladimir Komac, Stanko Ponter, Peter Roblek in še drugi.¹⁷

Duhovniki, ki so se odločili podpreti osvobodilno gibanje, so izbrali državo, v kateri želijo živeti, in ne režima. Nekateri so se strinjali s socialnimi ukrepi ljudske oblasti, saj so bili krščansko-socialno usmerjeni.¹⁸ Ljudi je k takšni opredelitvi vodilo dejstvo, da je

bilo primorsko gospodarstvo na tleh in je večina kmetov imela dolgove, ki so nastali zaradi čisto običajnih prehrabnenih izdatkov.

Žrtve med duhovniki, ki so jih ubili Nemci, četniki ali pa so umrli ob bombardiranju, so bili: Anton Šatej,¹⁹ Franc Gabrejna, Franc Setničar, Ernest Bandelj in Valentin Pirec, med bogoslovci pa Alojzij Kete. Duhovniki, ki jih je likvidiral VOS ali kateri drugi organ KPS ali OF, so bili: Ludvik Novak,²⁰ Alojzij Obid, Ladislav Piščanec, Ludvik Sluga, Anton Pisk in bogoslovca Rudolf Trček ter Emil Kete.²¹

Prelomna leta 1945–1947

Po končani vojni je bila Julijska krajina z devinskim sporazumom 20. junija 1945 razdeljena na cono A pod zavezniško upravo in cono B pod jugoslovansko vojaško upravo. Ločevala ju je demarkacijska črta, ki je potekala na obrobju velikih mest. Zavezniki so v coni A do konca leta 1945 vzpostavili svojo vojaško

Peter Paul Rubens, *Posledice vojne*, 1637–38, olje na platnu, 206 x 342 cm, Palača Pitti, Firenze.

upravo, ki je bila takšna kot pred kapitulacijo Italije. V coni B se je izoblikovalo Poverjeništvu pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje s sedežem v Ajdovščini. Nova civilna uprava v coni B je izvedla podružbljanje produkcijskih sredstev, omejevala zasebna sredstva, ustanavljala zadruge, uvedla jugoliro in socialno reformo.²²

Po koncu vojne je razdvojenost, ki se je med vojno naselila med primorskimi duhovniki, ostala. Duhovniki so podpirali OF, vendar so bili prepričani nasprotniki komunizma. Drugi spet so bili pripravljeni na odkrit dialog z jugoslovansko oblastjo, vendar pa so dosledno zagovarjali pravice Cerkve in njenih vernikov ter so zato doživeli marsikatero ponižanje. Veliko duhovnikov je bilo neopredeljenih in so bili do novih oblasti lojalni, potem pa jih je medvojno nasilje od podpore odvrnilo.²³

V času mirovnih pogajanj so bili slovenski duhovniki enotni v zahtevi po spremembi meje in so vsakršno Italijo enotno odklanjali. Niso pa bili enotni v odločitvi ali brezpogojno podpreti slovensko oblast v njihovih prizadevanjih ali z zahtevo po Jugoslaviji zahtevati drugačno Jugoslavijo.²⁴ Zelo kmalu se je pokazalo, da je bila sumničavost do nove oblasti upravičena. Ko so se meje uredile, so se povečale tudi strasti, kajti začeli so omejevati verouk in odstranjevati križe iz šol. Ob prihodu Jugoslovanske armade se je več duhovnikov umaknilo, največ iz Vipavske doline, med njimi tudi mnogi, ki so odšli samo zaradi propagande. Leta 1947 je pred priključitvijo Jugoslaviji s cele Primorske pobegnilo 22 duhovnikov, vsi v Italijo. V prazna župnišča - v okraju Gorica jih je bilo 12 - je oblast naselila urade, vojsko, komunistične organizacije in šolo.²⁵

Po ustavi Ljudske republike Slovenije (LRS), ki je bila izdana leta 1947, je bila državljanom zajamčena svoboda vesti in svoboda veroizpovedi. Cerkev je bila ločena od dr-

žave. 24. člen ustave je predvideval, da so verske skupnosti, katerih nauk ne nasprotuje ustavi, svobodne v svojih verskih zadevah in pri izvrševanju verskih obredov. Verske šole, ki bi pripravljale duhovniški naraščaj, naj bi bile svobodne in pod splošnim nadzorstvom države. Zloraba Cerkve in vere v politične namene je bila prepovedana: prepovedane so bile tudi politične organizacije na verski podlagi. Država je verskim skupnostim lahko gmotno pomagala.²⁶

Verska svoboda, zajamčena v ustavi, je bila daleč od stvarne resnice. Postopoma so se začeli vršiti pritiski na ljudi, ki so bili verni, še posebno na duhovnike. Verske obrede, ki so bili preveč javni, npr. procesije, so omejili, tako da je procesija v Vipavi, ki je prej vodila skozi cel kraj do sosednje cerkve, skoraj en kilometer daleč, postala omejena le na prostor okrog cerkve. Cerkvena praznovanja so postala skromnejša. K manj razkošnim oblikam praznovanja prejetanja zakramentov je veliko pripomoglo tudi vsesplošno pomanjkanje. Pomanjkanje se je kazalo tako v bornih prazničnih obedih kot v skromnih oblačilih. Še bolj žalosten videz pa so dajale cerkve in župnišča, ki so bila napol porušena. Takšna je bila cerkev sv. Barbare v Idriji, ki je bila med vojno 1944 najprej obstreljevana, leta 1945 pa še bombardirana, tako da so zgoreli vsi njeni leseni deli. Ostali so le še kamniti zidovi, ki so jih ob prvi birmi po vojni novembra leta 1947 zaradi lepšega izgleda poskušali okrasiti z zelenjem in rožami.²⁷

Katoliška društva in bratovščine so postale trn v peti oblasti, še posebej pa so obravnavali Marijino družbo, saj so bile članice Marijine družbe pobožne in se niso hotele udeleževati ostalih aktivnosti (nedeljsko udarniško delo, prosvetni krožki), ki so običajno potekale ob istem času kot srečanja Marijine družbe.²⁸ Po koncu vojne so Marijine družbe ponekod še nekaj časa delovale, potem pa so počasi začele izginjati, saj so morale dobiti

dovoljenje za delovanje, ki pa ga ljudska oblast ni dala. Od duhovnikov so zahtevali, naj jim izročijo sezname članic, čemur so duhovniki nasprotovali in tako niso dobili dovoljenj. Družbe brez državnega pristanka niso mogle delovati dolgo časa, saj je njihovo premoženje počasi pohajalo. Zaradi različnih pritiskov so Marijine družbe počasi zamlrle. Poleg Marijine družbe so bile ukinjene tudi vse ostale družbe in bratovščine, ostal je le še tretji red.

Težave so se pojavile tudi za primorske bogoslovce in semeniščnike, kajti goriško bogoslovje in malo semenišče je pripadlo coni A, vendar pa so primorski semeniščniki in bogoslovci do priključitve Primorske k Jugoslaviji še vedno lahko obiskovali šole v Gorici. Podobno je bilo tudi glede škofa, pristojnega za območje severne Primorske v coni B, kar je bil še vedno goriški nadškof Margotti, ki je bival v Gorici v coni A. To je povzročilo veliko težav, saj so mu prepovedali vstop v cono B, poleg tega so ovirali branje njegovih pastirskih pisem in odhajanje otrok na birmo v Gorico.²⁹ Margotti je moral za delitev birm po slovenskih župnijah večkrat pooblastiti Mihaela Toroša, profesorja cerkvenega prava v goriškem bogoslovju. Toroš je navadno birmoval le v večjih središčih, z velikimi množicami birmancev.³⁰ Komunistična partija je tako izvajala pritisk tudi proti birmi in to pod pretvezo, da ne želijo, da slovenske otroke birma Italijan Margotti.³¹

Značilen odnos do duhovnikov sta OF in KPS zavzeli že med vojno in ga potem gradili naprej. Vipavska dolina, Cerkljeva in Idrija so predstavljali podeželsko območje, ki pred vojno ni imelo izoblikovanega močnega strankarskega življenja, ki bi obstoječi oblasti po vojni lahko predstavljalo opozicijo. Drugače misleči, proti komunizmu in socializmu usmerjeni duhovniki, so tako ostali edina opozicija, ki je imela med ljudmi vpliv. Izvajanje raznih pritiskov novih oblasti je marsikje na-

letelo na gluha ušesa. Člani partije so še vedno hodili k maši, se cerkveno poročali in nosili otroke h krstu. Partija najprej na to ni reagirala, počasi pa je ugotovila, da bo morala v zgled drugim državljanom svoje vrste očistiti, kar se je zgodilo kasneje – leta 1952.

Okrožni, okrajni odbori in posamezne celice po vaseh so dobili nalogo rednega nadzora duhovnikov po župnijah. V nadzor je bilo vključeno beleženje vsebine pridig, preverjanje pogovorov med duhovniki ali verniki, komentarji duhovnika o volitvah, o udarniškem delu ipd. Partijske celice so zbirale prijave posameznikov, npr. da so duhovniki otrokom pri verouku naročili, da ne smejo brati časopisov, ker pišejo proti duhovnikom in škofu; da se ne smejo vpisati v organizacije, ker da so brezbožne. Ljudje so poročali, kaj je duhovnik izjavil, in to po svojih sklepih tudi razlagali.³² Preverjali so, ali so bili duhovniki na volitvah in na volilnih zborih. Udeležba na volitvah je bila odvisna od posameznega duhovnika in od pritiska, ki so ga nanj izvajali.³³ Če se niso udeleževali volitev, so jim očitali ignoriranje volitev in državljansko neposlušnost. Duhovnik na Planini naj bi se tako odpovedal zboru volivcev z besedami: *»Jaz se že ne bom udeležil zbora volivcev, ker me nekateri napadajo, zato moje besede oziroma moja prisotnost nima pomena«*.³⁴ Za izostanek prebivalstva na volitvah so krivili duhovnike in neaktivnost partijskih celic, ki niso bile sposobne pritegniti večine ljudi: *»Kjer je reakcija imela uspeh, je dokazala, da je delala bolje, kakor mi. Mi imamo moč v svojih rokah, to je imamo oblast. V marsikaterih krajih delamo slabše, kakor dela reakcija. Krivi smo sami. Naučiti se moramo tega: Kjerkoli se zgodi kaj slabega, se moramo najprej vprašati, koliko smo mi sami krivi, da je prišlo do tega ... Vsi znajo izkoriščati ljudsko neumnost, ljudsko bedo, da se bori proti nam«*.³⁵

Partijski sekretarji so obiskovali duhovnike z namenom, da jim razložijo pomen in vlo-

go partije. Menili so, da so duhovniki naperjeni proti udarniškem delu, ker pozivajo ljudi, naj se v nedeljo udeležijo maše. Bili naj bi tudi proti prosvetnemu delovanju, ker so imeli aktivne krožke, tako dramske kot glasbene. Duhovnikom so morali priznati sposobnost organizacije in izvedbe kulturnih dejavnosti, in prav zato so, čeprav zavedajoč se svoje nesposobnosti, tudi sami poskušali s podobnimi dejavnostmi.³⁶ Duhovniki so hoteli v okviru takratnih možnosti organizirati romanja in misijone, ki so bili v cerkvenem življenju dobrodošla sprememba in so se jih ljudje radi udeleževali. Za vse to so bili duhovniki prisiljeni odgovarjati, saj so bili klicani »na odgovor«, ker dogodkov niso prijavili ali pa so za ta dejanja odgovarjali ob kaki drugi priložnosti. Posebno pozornost so namenili dekanijskim konferencam, ker so se tam zbirali duhovniki. Nastajali so sezname duhovnikov, njihovih karakteristik, analize pridig. Na podlagi teh informacij so se okrajni komiteji odločali za »razkrinkavanje duhovnikov«. Pri tem je razkrinkavanje pomenilo, da so na zborovanju, ki se ga je udeležila večja množica, duhovnika javno črtili in njegove posamezne izjave prikazali kot protiustavne, protiljudske in zato tam zbranim ljudem škodljive in zavajajoče. Tovrstna razkrinkavanja so vodila do fizičnih obračunov z duhovniki, ki so jih izvajali od govornika spodbujeni partiji in mladina. Včasih pa je razkrinkavanje za duhovnika pomenilo odhod iz tistega kraja ali pa celo beg čez mejo, v Italijo.³⁷ Z razkrinkavanjem so hoteli duhovnike razdeliti na tiste, ki se z oblastjo strinjajo, in te, ki so veljali za reakcionarje in »protiljudske elemente«.³⁸ S tem so nameravali mednje vnesli razdor, tako da bi duhovnik deloval proti duhovniku. Vsi duhovniki so postali sumljivi, celo tisti, ki so se med vojno dejavno vključili v narodnoosvobodilnem boju (NOB), npr. Anton Bajt, ki je bil med vojno predsednik narodnoosvobodilnega odbora, je po vojni postal partiji

sumljiv, ker se je tej funkciji odpovedal in po mnenju partije začel delovati v nasprotju z ljudsko oblastjo.³⁹ Preveč goreče duhovnike so vzeli na muho, jih blatili po časopisih in jih javno razkrinkavali.⁴⁰

Fizično nasilje nad duhovniki se je tudi po vojni nadaljevalo. Dne 15. septembra 1946 je bil umorjen Izidor Zavadlav, župnik iz Gorenjega Polja v Soški dolini. Žrtvi neznanih morilcev sta bila tudi dr. Filip Terčelj in Alojzij Kristan. Dr. Filipa Terčelja, ki je bil profesor na gimnaziji in duhovni skrbnik v prisilni delavnici, so ustrelili policisti na območju župnije Davča. Župnika iz Spodnje Idrije Ludvika Likarja so 27. julija 1947 aretirali in ga kasneje obsodili na dvanajst let zapor s prisilnim delom. Očitati so mu, da je organiziral obveščevalno mrežo in tako poizvedoval o partizanih, poleg tega naj bi posredoval podatke o partizanom naklonjenih družinah in imel vpliv pri odločitvah Nemcev o internaciji ljudi. Ljudi naj bi nagovarjal k vstopu v domobransko vojsko in s svojim delom proti zakoniti oblasti naj bi nadaljeval tudi po vojni. Rudarji iz Idrije in člani masovnih organizacij OF so sodišču poslali resolucijo, s katero so za Likarja zahtevali strogo kazen.⁴¹ 28. decembra 1950 so ga pomilostili in ponoči izgnali iz župnije.⁴² Alojzija Kristana, ki je bil župnik v Hrušici, pa so neznanci ubili na poti med Munami in Vodiciami 14. avgusta 1947.⁴³

Kritično obdobje 1947–1952

Pariška mirovna konferenca v času med 29. julijem in 15. oktobrom 1946 je Sloveniji priključila Kras, spodnji konec Vipavske doline do Gorice, Soško dolino do Bovca in Predila, Brda in Breginjski kot. Italiji pa je bila priključena Kanalska dolina, Beneška Slovenija in sektor Gorica. Določila mirovne konference so začela veljati 15. septembra 1947.⁴⁴

Obdobje od priključitve cone B in dela cone A do sredine leta 1952 je čas najhujšega

zatiranja duhovnikov. Kljub temu da je oblast dobila nove sovražnike v informbirojevcih in je v Sovjetski zvezi videla napačno usmeritev, se ni odločila, da bi sistem omilila in dovolila določene svoboščine. Cerkev je še vedno veljala za preživeto strukturo, ki za ljudi ne stori nič koristnega. Gospodarska situacija je bila še vedno krizna. Pomoč, ki je prihajala z Zahoda, ni zadostovala, problem so predstavljali tudi neuspešni notranji kmetijski in industrijski podvigi.

Na priključenem ozemlju so uvedli vse komunistične spremembe, ki so veljale drugod po Sloveniji. Novo priključeno ozemlje je postalo meja med Vzhodom in Zahodom in tako prostor raznih pobegov, zato so poostriili nadzor nad duhovniki, o katerih so imeli podatke že iz časa vojne.⁴⁵ V tem času so se zvrstili tudi vsi večji procesi, s katerimi so hoteli obračunati z duhovščino na Tolminskem.

Območje Tolminskega je bilo po mnenju partijskih organov premalo kontrolirano in ljudje so duhovnike podpirali, kar se je pokazalo tudi na enem izmed procesov, ko so se na njihovo stran postavili vsi, celo eden izmed članov partije. V coni A naj bi ljudje nasledili protirevolucionarnim duhovnikom in množične organizacije naj ne bi bile dovolj trdne, da bi znale nastopiti proti duhovnikom. Ljudje so v strahu pred aretacijami prek Breginjskega kota in Livške planote bežali v Italijo.⁴⁶

Duhovniki so si z nastopom novega režima morali zagotoviti več dovoljenj: za bivanje v župniji, pastoralno delovanje in pobiranje bere. Za izvrševanje dušnopastirske službe so morali duhovniki vložiti prošnjo na okrajno izpostavo Ministrstva za notranje zadeve, v katerega je sodila župnija.⁴⁷ Tisti, ki niso dobili pristanka, so v župniji samo živeli, dušnopastirsko delo pa je moral opravljati kdo drug. Pridobivanje dovoljenj je bilo velikokrat težavno, saj je bilo velikokrat pogojeno z raznimi oblikami sodelovanja z oblastjo.

Okrajni komiteji in lokalni ljudski odbori so zbirali informacije o duhovnikih ter jih posredovali pristojnim organom, ki so na podlagi pridobljenih podatkov izdajali dovoljenja oziroma jih zavračali. Dovoljenja za pastoralno delo so tako oteževala delo duhovnikov. Dodatno pa je bilo zaradi pobegov in aretacij duhovnikov težko v vseh župnijah zagotavljati redno bogoslužje. Poleg tega pa tudi prevozna sredstva še niso bila širše dosegljiva, tako da je bilo delo duhovnikov ponekod onemogočeno.

Cerkev je bila z vsemi sredstvi izločena iz javnega življenja. Verouk je bil še vedno v šolah, čemur je vlada nasprotovala.⁴⁸ Starši so morali svoje otroke k verouku prijaviti s pisno prijavo, ki so jo otroci oddali v šoli. Pri tem je bilo pomembno, v kakšnih odnosih je bil katehet z učitelji. Pri prijavih so učitelji, ki so nasprotovali verouku, ovirali oddajanje prijavnic, tako je npr. učiteljica zavrnila učenčevo prijavo, ker je ni dal njej v roke ampak na mizo. Duhovniki so se pritoževali, da so starši prihajali spraševati, zakaj otrok ne hodi k verouku, saj so izjavo podpisali. Očitno so le-te namerno izgubljali. Nekateri duhovniki so imeli pri urah za nadzor učiteljico ali učitelja, ki je pazil, kaj razlaga in da ne krši zakona o zlorabi vere v politične namene.⁴⁹

Kateheti so morali imeti za poučevanje verouka dovoljenje. Prijave učencev in dovoljenja za duhovnike so veljala eno leto. Verouk je običajno potekal v šoli, kjer ni smel ovirati drugega pouka, vendar pa veliko duhovnikov ni dobilo dovoljenj in so imeli verouk tudi v cerkvi. Duhovniki, ki so v cerkvi poučevali verouk brez dovoljenj, so bili kaznovani. Potrebna je bila velika mera iznajdljivosti, da so kljub prepovedi verouk lahko poučevali na skrito. Duhovnik, ki ni imel dovoljenja, je moral otroke na prejem zakramenta prvega svetega obhajila pripraviti na skrivaj. Ker ni bilo dovoljeno zbirati otrok v cerkvi izven bogoslužja, je mašo podaljšal in otroke pripravil

Pablo Picasso, *Guernica*, 1937, olje na platnu, 351 x 782 cm, Prado, Madrid.

na prejem zakramenta takoj po njej, pri čemer so bili prisotni tudi starši in ostali župljani, da ne bi bilo težav z oblastmi.⁵⁰ V Tolminu je bil verouk tudi na gimnaziji, vendar so oblasti poskušale vplivati na gimnazijce, da bi ti verouk opustili. To se je kmalu tudi zares zgodilo, tako da je imel kaplan pri verouku le še dve dijakinji. Pri vsem je posredoval Toroš, ki je po pogovoru z oblastmi dosegel, da na gimnaziji verouka niso več ovirali.⁵¹

1. februarja 1952 je bil verouk v šolah ukinjen. Duhovniki so morali prijaviti dneve in ure verouka v cerkvi. Verouk se je iz šol preselil v zakristije, župnišča in cerkve, kjer prostori niso bili primerni za učilnice, vendar so jih s izboljševanjem razmer počasi vanje preuredili. Premik iz učilnice v mrzlo zakristijo ali cerkev je prinesel tudi težave s tehnično opremljenostjo, saj so imele šole vsaj učno tablo. Otroci so tako pisali v zvezke, primanjkovalo pa je tudi katekizmov, kajti prepovedano je bilo izdajanje in kupovanje vsakršnih pripomočkov za učenje verouka.⁵²

Pri izvrševanju svojega dušnopastirskega dela so duhovniki prihajali navzkriž z lokalnimi oblastmi. Zaradi manjših prekrškov, kot so nagovarjanja ljudi, naj se udeležijo maš,

naj se ne včlanijo v partijo, naj se ne ukvarjajo z udarniškim delom, so morali plačati kazni ali pa prebiti nekaj dni v zaporu. Prevladovali so prekrški: motenje reda in miru, kršenje zakona o matični službi, stiki z inozemstvom, prekrški v zvezi z davki in obvezno oddajo.

Pritisk na duhovnike je bil zelo različen. Na starejše duhovnike so bolj pritiskali, ker so jih lažje onemogočali, saj niso dobivali podpore in si niso mogli privoščiti zdravljenja, zdravil in primerne prehrane. Poleg tega so starejšim duhovnikom lažje očitati zločine med vojno. Javno so jih obtoževali sodelovanja z okupatorjem, ovajanja Nemcem in podpiranja domobrancev. Te tri obtožbe so bile zelo hude in so duhovnike enačile z zločinci. Obtoženi duhovniki so preživeli dolge pri-pore, zaslišanja in velike zaporne kazni. Mlajših duhovnikov, ki so bili posvečeni po vojni in so povečini službovali kot kaplani ter učitelji verouka, niso mogli obtožiti, zato so se jih lotili drugače. Ti duhovniki so se ukvarjali z otroki in mladino, kar partiji ni bilo po godu. Te duhovnike so vlačili po časopisih in poskušali doseči, da bi starši ne pošiljali otrok k verouku. Poleg tega so bili ti duhovniki redni »gostje« na UDV, tako se je nadzor

nad njimi povečal, če so npr. peljali otroke na izlet v gore. Aktivno delo z otroki so poskušali ovirati na različne načine, predvsem z istočasnimi dejavnostmi, še najboljša pa je bila odsotnost duhovnika. Poleg obiskov sekretarjev partije pri duhovnikih so morali duhovniki na uradne sestanke s partijci, kjer so jim razlagali pomen ljudske oblasti, komunistično ideologijo in črtili vero, češ da je opij za ljudstvo. Teh sestankov so se morali udeležiti vsi duhovniki, posamezno pa so morali prihajati na občasna javljanja, ko so od njih zahtevali, naj povedo, kakšne načrte kujejo drugi duhovniki. Pod posebnim nadzorom so bili poleg kaplanov tudi cerkovniki in organisti, katere so poskušali nagovoriti, da bi pričali proti župniku ali dekanu, kajti grožnje laikom so bile velikokrat uspešnejše, saj so lahko grozili tudi njihovim družinam.⁵³

Pojavili so se tudi problemi z dovoljenji za procesije, ki jih po letu 1950 niso več tako množično izdajali. V manjših krajih so lahko imeli več procesij letno, vendar pod pogojem, da niso motili prometa na cestah. Ljudje v vaseh še niso imeli motornih prevoznih sredstev, tako da procesije niso bile ovirane. Procesije so bile za veliko noč, za praznik sv. Rešnjega telesa, prošnje dneve (sv. Marko), ponekod so bile pomembne procesije tudi ob sv. Florjanu, zavetniku gasilcev (4. maj), in drugih lokalnih praznikih. Birm v manjših krajih ni bilo in birmanci so z botri odhajali v večje kraje, npr. v Idrijo, Tolmin, Kapelo, kjer je bilo včasih pri birmi celo tisoč in več otrok.

Zaradi ločitve Cerkve od države je oblast morala poskrbeti tudi za civilno matično službo. Tako je prišlo do ustanovitve državne matične službe in predvideno je bilo, da bodo župnijski uradi oddali matične knjige v prepis, vendar se to ni zgodilo. Ko je državna matična služba potrebovala podatke, je to sporočila na župnijski urad, kjer so podatke prepisali in jih šele potem predali državni matični službi.⁵⁴

Duhovniki pred sodiščem

V obdobju po priključitvi Primorske k Jugoslaviji so potekali odmevni procesi, ki jih je hotela oblast izkoristiti za gonjo proti duhovščini. Z zapiranjem duhovnikov so hoteli doseči, da bi jih ljudje začeli obtoževati, češ da so proti ljudski oblasti. Procese so izrabljali tudi za razkrinkavanje ostalih duhovnikov, tako je npr. ob aretaciji dveh duhovnikov partija dala natančna navodila za razkrinkavanje in ljudje so začeli verjeti, da so duhovniki zločine v resnici zagrešili.⁵⁵ Duhovniki so tudi redno prihajali k sodniku za prekrške zaradi kršenja zakona o javnem redu, zaradi zavajanja vernikov, zaradi govorjenja proti ljudski oblasti itd. Poleg teh že rednih prekrškov so našli tudi druge: februarja 1952 se je ljudska oblast zavzela za vernike, ko je zapadlo precej snega. Na Idrijskem, Tolminskem in deloma tudi na Goriškem so klicali duhovnike na zaslišanje. Obtožili so jih, da so maševali v cerkvah, ko so tramovi škripali in so strehe grozile, da bodo pokopale ljudi pod sabo. Med drugimi je sodnik za prekrške zaradi snega na cerkveni strehi na razgovor poklical tudi župnika Franca Bizjaka iz Grgarja. Ta se je obtožnici samo smejal in na veliko presenečenje sodnika povedal, da njegova cerkev strehe sploh nima. Med vojno je bila požgana in bombardirana, tako da so ostale le še gole zunanje stene.⁵⁶

Z vzpostavitev novih mej je bil imenovan tudi apostolski administrator za del goriške nadškofije, ki je prišla pod Jugoslavijo, in sicer dr. Franc Močnik, župnik v Solkanu. V ta namen je bila na Sveti Gori 21. septembra 1947 verska slovesnost, na kateri naj bi se predstavil novi apostolski administrator. Istega dne je bila na Lijaku slovesnost v počastitev priključitve k Jugoslaviji. Da bi preprečili versko srečanje, se je skupina ljudi v noči z 19. na 20. september odpravila v Solkan, da bi dr. Močnika spravili čez mejo. To so tudi storili. Dr. Močnik, ki ni vedel, zakaj se je to

zgodilo, je naslednjega dne mejo spet prestopil na Krasu in šel v spremstvu bogoslovca Rada Šonca v Ljubljano na Notranje ministrstvo vprašat za razloge takšnega početja. Sprejel ga je namestnik ministra Borisa Kraigherja, ki mu je povedal, da se na lastno odgovornost lahko vrne v Solkan, kar je Močnik presenečen tudi storil.⁵⁷ Solkanska partijska celica je bila nanj posebno pozorna in se z njegovo vrnitvijo ni sprijaznila.⁵⁸

V nedeljo, 12. oktobra 1947, je bilo na solkanskem trgu zborovanje, s katerim naj bi počastili udarnike. Pred tem pa so se 4. oktobra na seji goriškega komiteja KPS dogovorili, da bo na zborovanju poleg govora in sprejema resolucije tudi akcija proti Močniku. Vse to se je tudi zgodilo, proti Močniku pa so naščuvali kar zbrano množico. Ta je v solkanskem župnišču najprej prišla in izgnala dekana Ivana Kretiča. Po dr. Močnika so nato odšli v svetogorski samostan. Do Solkana so ga pripeljali z avtomobilom, od tu je šel do meje peš, med množico, ki ga je suvala in žalila. Na meji so odstranili žico in ga pahnili na drugo stran. Dr. Močnik se tedaj v Solkan ni več vrnil, vendar vseeno ni odnehal. Pisal je oblastem v Ljubljano, Beograd, na jugoslovanski konzulat v Trstu in celo maršalu Titu, vendar pojasnila ni dobil. Nasilni izgon je vnesel precej nemira tudi med Solkance. Svoje nestrinjanje so pokazali z javnim protestom na Srebrničevem trgu, posamezniki pa so nasprotovali tudi na drugih javnih sestankih.⁵⁹

Močnika je nasledil Mihael Toroš, ki je bil spomladi 1947 imenovan za apostolskega administratorja poreško-puljske škofije. Toroš je bil od leta 1921 profesor v goriškem bogoslovnem semenišču. Bil je apostolski pronotar in sodnik cerkvenega sodišča v Benetkah. Februarja 1948 je papež Torošu izročil upravo solkanske apostolske administrature, ki jo je upravljal v Poreču, dokler ga Sveti sedež ni premestil na Goriško. Sedež apostolske administrature si je uredil v frančiškanskem sa-

mostanu na Kostanjevici v Novi Gorici in se tja preselil 15. junija 1950.⁶⁰

Z nasilnim izgonom Močnika se je začel val aretacij in procesov. Na severnem Primorskem so potekali procesi predvsem na Tolminskem. Območje Goriške, Vipavske doline in Idrijskega ni imelo večjih procesov, duhovniki so bili kaznovani s plačili globe in krajšimi zapornimi kaznimi. Razlog, da so potekali večji procesi predvsem na Tolminskem, je v tem, da je bilo tolminsko območje skoraj v celoti del cone A in so po priključitvi duhovniki zbežali v Italijo. Oblast se je zato znesla nad duhovniki, ki so ostali. Tolminsko območje je bilo z duhovniki sploh v težavah, nekaj jih je pobegnilo, gostovali pa so tudi duhovniki iz ljubljanske in mariborske škofije, trije med njimi so bili tudi obtoženi.

Prvi je bil obsojen 21. aprila 1948 Anton Češornja, župnik v Drežnici, in sicer na 11 let strogega zapor. Po obtožnici naj bi obsojenec z ustno propagando in širjenjem belogardiističnega gradiva spodbujal domačine k vstopu v belo gardo in tako podpiral okupatorja.⁶¹

Kmalu so zaradi suma sodelovanja z okupatorjem zaprli tudi tolminskega dekana Jožeta Vodopivca, vendar so ga kmalu izpustili, saj je bil bolan.⁶² Breginjski župnik Leopold Končan je bil aretiran 8. aprila ob meji, obsojili so ga zaradi sovražne propagande. Obsojen je bil na 15 let strogega zapor.⁶³ Na Srpenci so zaprli Franca Zagorška in v Bovcu kaplana Jožeta Kvasa. Zagoršek je bil obsojen na 12 let zaporne kazni, Kvas pa je bil nekaj časa v priporu.⁶⁴ Zaprli so tudi Janeza Filipiča, zaradi suma izdajstva, vendar so ga izpustili brez sojenja.

Procesom je sledila aretacija Jožka Kraglja, 30. decembra 1948. Obtožnica ga je bremenila aktivnega sodelovanja z Nemci od decembra 1943 naprej. Razširjal naj bi domobranske časopise in domobrancem poročal o delovanju partizanov. Po priključitvi Primorske k Jugoslaviji naj bi se ukvarjal z ilegalnim

nabavljanjem in pošiljanjem pošte ter drugega materiala v Italijo. Poleg tega naj bi pomagal ljudem pri prebegih in jim izdajal krstne liste. Skupaj s Kragljem sta bila obtožena tudi Simon Hrast in Srdjan Kazafura. Kragelj naj bi bil njun nadrejeni, ki sta mu poročala o premikanju partizanov. Na razpravi so proti Kraglju pričale tri priče z dokaj nejasnimi podatki in prepričanjem, da je Kragelj nasprotnik jugoslovanskega režima. Jožko Kragelj je bil obsojen na smrt z ustrelitvijo, na trajno izgubo državljanskih pravic ter zaplembo premoženja. Leta 1949 je bil pomiloščen na dvajset let ječe s prisilnim delom.⁶⁵

Procesi na Tolminskem so se nadaljevali. V času od 8. 6. 1951 do 13. 12. 1951 so zaprli dekana v Kobaridu Ivana Kobala, organista v Kobaridu Ludvika Šturma, župnika v Logu pod Mangrtom Ivana Hlada, bogoslovca Stanislava Sivca, župnika na Libušnjem Karla Klinkona, župnika v Drežnici Ljuba Marca in kaplana v Solkanu Roberta Zadnika. Obtožili so jih sodelovanja z okupatorjem, podpiranja domobrancev in vohunjenja za tujino.⁶⁶ Kazniva dejanja, ki naj bi jih zagrešili

obtoženi, so poskušali dokazati z njihovimi priznanji, izjavami prič in ostalim dokaznim materialom. Na zaslišanjih so Ludvik Šturm, Ivan Kobal, Ljubo Marc, Karel Klinkon in Robert Zadnik priznali vse, kar jim je bilo predlagano. Stanislav Sivec je krivdo priznaval samo deloma, Ivan Hlad pa je zanikal vse, razen tega, da je prenesel eno ilegalno pismo. Proti njemu so zato našli priče, ki bi potrdile vse, kar bi on zanikal.⁶⁷

Na samem procesu je pričal vsak obtoženec posebej, med posameznim pričanjem pa so ostale iz dvorane odstranili. Nekatere obtožence so potem soočili v parih, kjer sta oba morala podati prisiljene izjave drug o drugem. Te se seveda niso ujemale. Na koncu so podale izjave še priče. Nekatere priče so morali aretirati in jih v zaporu pripraviti oziroma prisiliti v pričanje. Soočili so jih z obtoženci, ki so morali mnjenja prič potrditi ali zanikati. Priče so se dogodkov le približno spominjale ali pa niso bile čisto prepričane in so povedale, da so duhovniki nasprotovali NOB-ju in ljudi od tega odvrčali. Javni tožilec je priče kar naprej spominjal, da

Ludwig Meidner, *Revolucija*, 1913, olje na platnu, Državni muzej, Berlin.

so prisegli in morajo govoriti resnico. Ne-katere priče, ki so prenašale pisma ali pred-mete, niso bile prepričane, kaj je bilo v pa-ketih in kakšna je bila vsebina pisem. Veliko ljudi je pričalo proti duhovnikom, vendar so poleg dodajali tudi izjave, da se ne spom-nijo natančno ali pa da jim je obtoženi kdaj tudi pomagal. Nastopile so samo priče to-žilstva. Zagovornik Karla Klinkona je pred-lagal, da zaslišijo priče v korist obtoženca, vendar so se po tajnem posvetu senata pred-lagani dokazi o Karlu Klinkonu zavrnil, saj je senat menil, da so nepotrebni.

Obsodba je bila izrečena na dan sv. Jožefa. Ivan Kobal je bil obsojen na 18 let strogega zavora in 4 leta omejitve državljskih pravic. Ivan Hlad je bil obsojen na dve leti strogega zavora manj in prav tako na 4 leta omejitve državljskih pravic. Ludvika Šturma so ob-sodili na 10 let strogega zavora in na 2 leti omejitve državljskih pravic, Ljuba Marca pa na 10 let strogega zavora in 3 leta omejitve državljskih pravic. Karel Klinkon je dobil 9 let strogega zavora in 2 leti omejitve držav-ljskih pravic, Stanislav Sivec pa 3 leta in 6 mesecev strogega zavora. Na eno leto in pol strogega zavora je bil obsojen tudi Robert Zadnik.⁶⁸

Poleg procesov na Tolminskem je bilo tudi nekaj manjših procesov, ki niso bili tako odmevni. V Postojni je potekal proces proti Janku Pišotu, župniku v Vrhpolju pri Vipavi. Obtožen je bil, da je italijanski policiji ovadil štiri domačine, ki so jih zaprli. Obso-jen je bil na štiri leta prisilnega dela z odvze-mom prostosti.⁶⁹ V Idriji je moral dekan Jan-ko žagar v zapor 21. marca 1949 in je bil ob-sojen na dvajset let zavora, vendar so ga po enem letu zavora pomilostili pod pogojem, da zapusti Idrijo, kjer so medtem do tal po-rušili po bombardiranju poškodovano žup-nijsko cerkev sv. Barbare.⁷⁰ Več duhovnikov se je znašlo v preiskovalnem zaporu ali pa so bili zaprti za krajši čas.

Agrarna reforma na cerkveni zemlji

Agrarna reforma na Primorskem je pote-kala drugače kot drugod po Sloveniji. Tam je stekla že kmalu po izdanem zakonu avgusta 1945, medtem ko je bil del Primorske v tem času še razdeljen na coni A in B. Cerkvi je agrarna reforma pustila zemljiški maksimum 10 ha, drugim posestnikom pa 20 ha. S tem je bilo cerkvam odvzeto materialno ozadje za njihovo vzdrževanje.⁷¹

Po podpisu mirovne pogodbe so začeli zbirati podatke o zemljiščih, ki naj bi pred-vidoma prišla pod ukrep razlaščenja. V začet-ku decembra 1947 je Ministrstvo za kmetijs-tvo in gospodarstvo LRS poslalo poziv, da morajo vsi, ki jih zadeva zakon o agrarni re-formi in kolonizaciji, v petnajstih dneh po-slati pisno prijavo. V primeru, da tega ne bi storili, so bile zagrožene kazni, od denarnih in prisilnega dela brez odvzema prostosti do 2 let zavora in zaplembe imovine. S priklju-čitvijo je dobil pravno veljavnost tudi zakon o razlastitvi posestev, ki jih obdelujejo koloni in viničarji. Izvajanje agrarne reforme se je to-rej začelo januarja 1948, ko so po vseh okrajih začeli zbirati prijave posestnikov, katerih zem-lja naj bi prišla pod reformo. Vse prijave so preverjali po katastru in zemljiških knjigah, vendar so imeli velike težave, saj so bili ka-tastrski elaborati iz okrajev Tolmin in Gorica v Gorici.⁷² Agrarna reforma je trajala vse do leta 1953, ko so urejali še zadnje pritožbe in ponovno razdeljevali zemljo, ki ni bila raz-láščena po danih pravilih.

Župnije na Primorskem so bile v primer-javi z ostalimi župnijami po Sloveniji dokaj revne, predvsem pa ni bilo samostanov z več-jimi obdelovalnimi površinami in velikimi gospodarskimi kompleksi. Več zemlje so ime-le samo župnije, ki so bile v bistvu prazup-nije: Vipava, Vipavski Križ, Kamnje, Solkan, Črniče. Zemlja drugih župnij je bila zapuš-čina vernikov in je obsegala njive ali nekaj

gozda. Večjim župnijam so tako vzeli gozd, travnike, pašnike, njive, sadovnjake, vinograde in tudi stavbe. Zemlja, ki je bila odvzeta po agrarni reformi, je bila ali dana v obdelavo ljudem ali pa je pripadla zadrugi, medtem ko so zemljo, ki je ostala, duhovniki oddali v najem ali pa jo s pomočjo kuharic obdelovali sami.

Nastanek duhovniškega društva

Duhovniki, ki so simpatizirali z ljudsko oblastjo ali se dejavno udeležili NOB, so na pobudo vladnih organov 22. oktobra 1947 v Ajdovščini osnovali pripravljalni odbor duhovnikov članov OF.⁷³ Člani odbora so bili predsednik Anton Bajt, tajnik Edko Ferjančič, Slavko Rejec, Janko žagar, Lucijan Krajnik, Viktor Kos, Ivan Meziniec in Milan Grlj.⁷⁴ Na začetku delovanja so v odbor pristopili duhovniki, naklonjeni ljudski oblasti.⁷⁵

Centralni komite KPS je nastanek odbora duhovnikov članov OF podprl in ga tudi skrbno vodil in usmerjal. Na vseh sestankih je bil prisoten predstavnik oblasti, ki je poskrbel za politični uvod. Ker so hoteli pridobiti čim več članov, so jim ponudili razne ugodnosti, predvsem materialne, kot npr. delitve vina za maše ipd. V podoben namen je odbor uredil tudi mesečno podporo za onemogle duhovnike. Hoteli so pridobiti tudi pokojnino za duhovnike v pokoju, vendar jim tega na začetku niso odobrili. Duhovniki so od sestankov pričakovali v glavnem finančno podporo, ki so jo potrebovali za obnovo porušenih cerkva in župnišč. Voditelja Anton Bajt in Edko Ferjančič pa sta želela govoriti predvsem o pomenu ljudske oblasti in lojalnosti do nje, o protiljudskem delovanju, klevetniški kampaniji ter o gospodarskem in političnem stanju v državi.

Duhovniki, ki so se želeli včlaniti, so morali oddati prošnjo na krajevnem odboru OF. Vsi duhovniki so bili povezani prek Iniciativnega sekretariata duhovnikov OF. Iz-

dajali so revijo Bilten, v kateri so lahko objavljali članke, ki so jih pošiljali agitprop komisiji pri OF. Komisija je potem odločila, kateri članki so primerni za objavo.⁷⁶ Nekateri duhovniki niso hoteli brati Biltena, ker revija ni imela dovoljenja cerkvenih oblasti. Anton Bajt je te duhovnike prepričeval, da dovoljenja ordinarija ne potrebujejo, saj je to politični časopis.

Eden od namenov, ki jih je imela oblast z odborom duhovnikov OF in kasneje s Cirilmetodijskim društvom (CMD), je bila tudi diferenciacija duhovnikov na tiste, ki so do oblasti lojalni, in duhovnike zveste Vatikanu. V kolikor duhovniki niso hoteli vstopiti v CMD, so jih v to poskušali prisiliti. Ivan Hlad je na procesu dejal, da se je včlanil v CMD šele tedaj, ko so k njemu prišli uradniki iz Tolmina in mu grozili z zaporom, češ da je hotel pobegniti v tujino. Izbral je CMD. Prepričan je bil, da so bili tudi ostali člani pod pritiskom.⁷⁷ Duhovnikom, ki v odbor in potem v CMD niso hoteli vstopiti, niso izdali dovoljenj za poučevanje verouka v šoli. Prisiljeni so se bili včlaniti in šele tako pridobiti dovoljenje.⁷⁸ Poleg tega so duhovniki za poučevanje verouka prejeli plače. Nekateri so to odklonili, ker so menili, da jih hoče oblast podkupiti.⁷⁹ Dovolili so jim tudi pobirati prostovoljne prispevke za mašo, nakupe v lastni zadrugi in 75-odstotni popust pri potnih stroških.

Oblast je od duhovnikov želela uraden pristanek za njihovo delovanje, in tako so bili duhovniki velikokrat prisiljeni podpisovati razne resolucije, da bodo zastopali stališče, ki ga je zavzel sekretariat v okviru navodil OF, in da obsojajo nepravilno delovanje Vatikana proti slovenski duhovščini in zaviranju Biltena. Strinjali so se tudi, da lahko OF kritizira vsako protiljudsko delovanje duhovnika, ki zavira izgradnjo socializma.⁸⁰

Navdušenje duhovnikov za odbor je tako kmalu ponehalo. Duhovniki so se počasi za-

čeli opravičevati, da ne morejo na sestanke.⁸¹ Člani, ki so bili prisotni, so predlagali posredovanje v podporo zaprtim duhovnikom, želeli so dobiti verski list za Primorsko in posredovati pri pospešitvi nastanka Malega semenišča v Vipavi.⁸² Odbor duhovnikov OF se je septembra 1949 preimenoval v Ciril-Metodijsko društvo. Tudi revija Bilten se je takrat preimenovala v Novo pot.⁸³

Slovenski ordinariji CMD niso podprli, razen Toroša, ki se je vanj tudi včlanil. Med Torošem in CMD je tako prišlo do sodelo-

vanja. Toroš je potrdil osnutek društvenih pravil, ki jih je CMD sprejela 20. septembra 1949. Sklep škofovske konference v Zagrebu, 25.-27. aprila 1950, je bil, da se ni primerno včlaniti v društvo, ki ni potrjeno od škofovske konference. Slovenska ordinarija za ljubljansko in mariborsko škofijo sta sklep objavila v mesečnih okrožnicah, medtem ko Toroš sklepa ni objavil. Februarja 1950 je izšel dekret, ki je prepovedoval pisanje v časopisih in propagiranje CMD. Koncilska kongregacija je po več opominih, naj prenehajo z de-

Otto Dix, *Vojni pohabljenici igrajo karte*, 1920, mešana tehnika, zasebna zbirka.

Roy Abell, *Stoječi vojak*, 2002, olje na platnu, 58 x 50 cm, zasebna zbirka.

lom v CMD, oktobra 1950 dokončno ekskomunicirala Antona Bajta, Jožeta Lampreta in Viktorja Merca, drugi duhovniki pa so dobili opomine in Toroš je prejel ustni opomin.⁸⁴ Duhovniki so se strinjali, da se mora Bajt umakniti iz društva in svoje mesto prepustiti komu drugemu. Če bi se za svoja dejanja pokoril, bi papež ekskomunikacijo preklical. Menili so tudi, da se bodo društvu priključili tudi drugi duhovniki, ki naj bi se do takrat društva izogibali prav zaradi Bajta.⁸⁵

Ustanovitev Malega semenišča v Vipavi

S priključitvijo k Jugoslaviji je Primorska ostala brez bogoslovja in malega semenišča.

Primorski bogoslovci so tako odhajali v ljubljansko bogoslovje in tam hodili na teološko fakulteto, problem pa se je pojavil pri semeniščnikih. Toroš si je zato za eno glavnih nalog zastavil ustanovitev malega semenišča, kjer bi se šolali bodoči kandidati za teološko fakulteto in bogoslovje. Oblast se je odločila, da nastanek takšne šole odobri, saj je menila, da bodo v tej šoli poučevali revolucionarno usmerjeni učitelji in zato ne bo težav. Tako je bila 10. oktobra 1950 izdana odločba oziroma dovoljenje za otvoritev verske šole za pripravo duhovniškega naraščaja za goriško administraturo s sedežem v Vipavi, pod imenom Slovensko malo semenišče v Vipavi. Določili so tudi pogoje, pod katerimi naj bi in-

ternat deloval. Pogoji so bili, da ima internat splošno nadzorstvo, verouk, osebje pa je moral v službo sprejeti Toroš, ki je kril tudi vse stroške.⁸⁶ Prostore so si zagotovili v vipavskem župnišču, v katerem je stanoval vipavski dekan Ignacij Breitenberger, in ga preuredili v internat. Pri prenovi je del finančnih sredstev prispevala tudi država, in sicer 7 milijonov dinarjev.

Malo semenišče je začelo delovati v šolskem letu 1952/53, natančneje 6. septembra. Najprej so sprejemali dijake iz goriške administrature, in sicer je bila predvidena kapaciteta 50 gojencev, v prvem šolskem letu le 19. Malo semenišče je bilo urejeno kot internat, ker je bilo predvideno, da bodo dijaki poleg nižje gimnazije v Vipavi obiskovali tudi višjo gimnazijo v Ajdovščini. V malem semenišču pa so imeli še dodaten pouk latinščine in verouka. Za gospodinjstvo so skrbale sestre De Notre Dame, ekonomsko službo pa so opravljali rektorji. Prvi rektor je bil Ignacij Breitenberger, vipavski dekan.⁸⁷

Verski tisk

Cona A je izdajala verski tisk do priključitve k Jugoslaviji 15. septembra 1947, cona B pa je bila brez svojega lista že od 1945, saj je bil Slovenski Primorec prepovedan, pa tudi izhajal je v Italiji. V Ljubljani je izhajalo Oznanilo, vendar kljub bogati vsebini v majhnem obsegu. Žal je bila njegova naklada premajhna, da bi zadovoljila potrebe bralcev, ob tem pa tudi dokaj neredna.

Toroš je hotel urediti verski list tudi za Primorce in popraviti porušene cerkve, župnišča in kaplanije, zaradi česar je leta 1950 podpisal pogodbo o sodelovanju z oblastjo, če bo ta prispevala denar za popravila. Ker država denarja ni dala, je Torošu v zameno dovolila, da začne izdajati verski list, z dobičkom pa zapolni cerkveno blagajno.⁸⁸ Družina je tako začela izhajati 7. maja 1952, njen glavni urednik je bil dr. Jože Premrov, odgovorni

urednik Družine pa Vinko Vodopivec, vendar le en mesec, saj je 29. julija 1952 umrl in ga je nasledil Stanko Vrtovec, župnik v Dornberku. Na začetku je imel list osem strani, na katerih so prevladovali članki s področja vzgoje, družine, ljubezni do domovine in bližnjega, o Koroški, narodno zavednih Primorcih, o Simonu Gregorčiču, niso pa se dotikali problematike odnosa med Cerkvijo in državo, Cirilmetodijskega društva, spora med Vatikanom in Jugoslavijo in podobnih političnih tem. Prva Družina je bila izdana v 18.000 izvodih, ki so bili takoj razprodani, zato se je takoj pojavila potreba po povišanju naklade, kar pa takrat ni bilo mogoče.⁸⁹

Zaključek

Odnos do duhovnikov, ki se je izgradil v času med obema vojnama, je duhovnike postavil v vlogo borca za slovenski jezik ter slovenske ljudi. Ta vloga se je skozi čas vojne ohranila in vplivala na povojno obdobje. Poseben položaj Primorske pred, med in po drugi svetovni vojni je obvaroval ta del Slovenije pred velikim obračunom z duhovniki in vernimi prebivalci. Kljub temu pa ne bi mogli reči, da je imelo to območje kakšne posebne pravice in svoboščine, saj so bile vse revolucionarne ideje, ki so jih izvedli po Sloveniji, uvedene tudi na Primorskem, vendar z zamikom in tako v manjši meri. Prišlo je tudi do procesov proti duhovnikom, ki so bili spodbujeni s strani partije in UDV, nekajkrat pa tudi s strani lokalnih organov, ki so te procese hoteli za poduk ostalemu prebivalstvu.

Po vojni je zopet prišlo do razlikovanja med posameznimi deli LRS, saj je imela Primorska na nek način posebne ugodnosti (malo semenišče, Družina), ki jih ostali deli Slovenije niso imeli. Žal pa ne gre pri tem za popuščanja oblasti, ampak za poskus razdelitve slovenskih ordinarijev, pri čemer sta ljubljanski ordinarij Anton Vovk in mariborski ordinarij Maksimiljan Držečnik odklanjala

sodelovanje in komunikacijo z državnimi oblastmi, medtem ko je Toroš redno komuniciral z oblastmi. To so hotele oblasti izkoristiti in naperiti ordinarije med seboj, da bi prišlo do razdelitve duhovnikov med seboj in bi jih lahko oblast izigravala z različnimi ugodnostmi, kot je to deloma počela s člani CMD. Po letu 1952 bi na Primorskem lahko rekli, da je prišlo do manjšega olajšanja, saj so bili konec leta 1952 pomiloščeni zaprti duhovniki (nekateri!), začela je izhajati Družina, odprli so Malo semenišče v Vipavi. Drugod po Sloveniji pa leto 1952 ne predstavlja večje prelomnice, kajti z letom 1952 je bil v šolah ukinjen verouk, teološka fakulteta je bila izločena iz univerze in v Novem mestu so napadli in zažgali Antona Vovka. Iz tega lahko sklepamo, da so bile ugodnosti in spremembe na bolje povezane izključno s Torošem in s tem tudi omejene na območje Primorske.

1. Franc Kralj: Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda. V: Zgodovina cerkve na Slovenskem. Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 188.
2. Janez Juhant: Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda. V: Zgodovina cerkve na Slovenskem. Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 222.
3. Juhant, 231.
4. Stane Kos: Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941-1945, II., Rim: samozaložba, 1984, str. 8082.
5. Varnostno obveščevalna služba je bila ustanovljena v OF avgusta 1941. Organizirali in vodili so jo komunisti. VOS je izvajala razne akcije, kot je reševanje aktivistov iz zaporov, jeseni pa je začela obračunavati z nasprotniki OF oziroma KPS.
6. Kos, 82-83.
7. Arhiv Slovenije(AS) 1638, fasc. 537. Dopisovanje s PK VOS, VDV, ONZ. Več poročil vsebuje komentarje, da ljudje ne kažejo interesa za komunistične ideje.
8. AS 1638, fasc. 537. Dopisovanje s PK VOS, VDV, ONZ.
9. AS 1638, fasc. 537. Dopisovanje s PK VOS, VDV, ONZ.
10. Alojzij Novak: Črniška kronika. Gorica: Mohorjeva družba, 1992, str. 119.

11. Mišljen je goriški nadškof Karel Margotti.
12. Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995, str. 384.
13. Godeša, 388-390.
14. Godeša, 386. Primer poskusa odhoda v partizane je npr. duhovnik Edvard Ferjančič – Taras, ki je po zlomu Italije postal predsednik okrožnega odbora OF za Brda in Beneško Slovenijo. Vodstvo gibanja pa ga je predlagalo v Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor (PNOO), vendar je moral Taras ponujeno mesto odkloniti, ker mu je škof Margotti prepovedal politično delovanje. Mesto v PNOO, namenjeno duhovniku, je ostalo prazno.
15. Franc Kralj: Cerkev in verski položaj Slovencev na Goriškem v letih 1940-1947; Cerkev in družba na Goriškem ter njihov odnos do vojne in osvobodilnih gibanj. Gorica: Istituto di storia sociale e religiosa, 1997, str.128.
16. Godeša, 400. Prišli so vplivali na širjenje vpliva protirevolucije na Primorskem, in partizansko gibanje je zato neusmiljeno obračunalo z njimi. Svojo prakso iz Ljubljane so hoteli prenesti na Primorsko, vendar jim je to bolj slabo uspelo.
17. Godeša, 406-407.
18. Nevenka Troha: Slovenski primorski duhovniki in njihov odnos do novih slovenskih meja (1945-1947). V: Acta Histriae, VI. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, 1998. str. 139-156.
19. Vsi podatki so iz Letopisa za ljubljansko nadškofijo za leto 2000, Ljubljana: Nadškofija Ljubljana, 2000, str. 1134-1135.
Antona Šateja so ustrelili Nemci 26. 9.1943 pod Rihembergom (Branikom), Franca Gabrejno so ubili Nemci (po nekih pričevanjih pa partizani) 15. 11. 1943 na letališču v Ajdovščini.
Franc Setničar je umrl med bombardiranjem Gorice 8. 4. 1945.
Ernesta Bandlja so ustrelili četniki in ga vrgli v reko Vipavo, našli so ga 30. 4. 1945 na jazu pri Kosavljah.
Valentina Pirca so sovražni vaščani februarja 1946 izpostavili hudemu mrazu in je umrl za posledicami 23. 12. 1946 v Gorici.
Alojzija Kete pa so ubili Nemci 19. 2. 1944 v Srednjem nad Ročinjem.
20. Ludvik Novak se omenja kot prvi na smrt obsojen duhovnik na Slovenskem (AS 1638, fasc. 537. Dopisovanje s PK VOS, VDV, ONZ.).
21. Ludvika Novaka so ustrelili partizani v Padežu pod Vremščico 17. 11. 1943.

- Alojzija Obida so ubili partizani 5. 1. 1944 v bližini Sabotina.
- Ladislava Piščanca in Ludvika Slugo so ustrelili partizani 3. 2. 1944 na Lajšah nad Cerknim.
- Antona Piska so ustrelili partizani 28. 10. 1944 med Gornjo in Spodnjo Trebušo.
- Rudolfa Trčka je ubila partizanka na poti iz Črnega Vrha v Godovič 1. 9. 1944.
- Emila Keteja so ubili terenci konec novembra 1944 ob poti med Osekom in Šempasom.
22. Gombač, Metka, Slovensko primorje 1944-1947; *Zbornik Primorske - 50 let*; 30-33.
 23. Troha, 144.
 24. Troha, 152.
 25. Tamara Griesser - Pečar: Proces proti duhovnikom in redovništvu po maju 1945, V: *Temna stran meseca*, Ljubljana: Nova revija, 1998, str. 121.
 26. Ustava LRS 1947, 24. člen.
 27. Ustno pričevanje Mirka žaklja, župnika na Planini, 23. junij 2001.
 28. Pokrajinski arhiv Nova Gorica (PANG), OK KPS Vipava, fasc. 1. Zapisniki sej okrajnega komiteja v Ajdovščini, 19. 4. 1946.
V Vrhpolju so organizirali prosvetno društvo, in ker v njem ni bilo župnika in kuharice, so izstopila dekleta iz Marijine družbe, rekoč, da to društvo že ne bo dobro.
PANG, OK KPS Vipava, fasc. 1. Poročilo za vzhodno Primorsko, okrožje Vipava, 29. 8. 1946.
Duhovnika so klicali na odgovor, ker je vodil neprijavljeno Marijino družbo.
 29. V partijskih karakteristikah je bilo označeno, ali so duhovniki prebrali Margottijevo pastirsko pismo ali ne.
Na Slapu so 31. 3. 1946 po vaških ulicah organizirali protestni shod proti Margottijevemu pastirskemu pismu. V Tolminu so dijaki dijaškega doma ob začetku branja pastirskega pisma protestno zapustili cerkev in se vrnili po prebranjem pismu.
 30. Franc Rupnik: Slovenska cerkev na Goriškem med leti 1945-1966: Cerkev in družba na Goriškem ter njihov odnos do vojne in osvobodilnih gibanj, str. 297.
 31. V zapisniku partijske konference v Ajdovščini z 2. 6. 1946 piše: Ljudstvu pa moramo objasniti, da nismo proti veri ali proti temu, da se vrši birma, ampak da smo odločno proti temu, da bi fašistični krvnik Margotti pokladal svoje roke, od krvi našega naroda omadeževane, na glave naših po njegovi krivdi osirotelih otrok (PANG, OK KPS Vipava, fasc. 1).
 32. PANG, OK KPS Vipava, fasc. 1. OK KPS Nova Gorica, fasc. 1; OK KPS za Vzhodno Primorsko, fasc. 1.
 33. Ustna pričevanja več duhovnikov, junij 2001.
 34. PANG, OK KPS Vipava, fasc. 1. Zapisniki sej okrajnih komisij in zapisniki partijskih konferenc v Ajdovščini, 22. 5. 1946.
 35. PANG, OK KPS za vzhodno Primorsko, Ajdovščina, fasc. 1. Seja okrožnega plenuma SIAU - politično poročilo.
 36. PANG, OK KPS Vipava, fasc. 1. Zapisniki sej okrajnih komisij in zapisniki partijskih konferenc v Ajdovščini, 19. 4. 1946.
 37. PANG, OK KPS Vipava, fasc. 1. Zapisniki sej okrajnih komisij in zapisniki partijskih konferenc v Ajdovščini.
 38. PANG, OK KPS Gorica, fasc. 1. Zapisniki sej okrajnih komisij, Poročilo OK, 5. 3. 1947.
 39. PANG, OK KPS Vipava, fasc. 1. Seznam duhovnikov in njihovo delovanje.
 40. PANG, OK KPS Tolmin, fasc. 30. Predlog za članek.
 41. Branko Kurnjek, Marjan Maučec, Iztok Mozetič: *Dnevno časopisje o duhovniških procesih na Slovenskem 1945-1953*. Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 21. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve, 1999, str. 166-167.
 42. AS, III. dislocirana enota, Poimenska evidenca kaznovanih duhovnikov 1945-1960.
 43. Letopis ljubljanske nadškofije 2000, str. 1150.
 44. Gombač, 30-33.
 45. AS 1638, fasc. 537. Dopisovanje s PK VOS, VDV, ONZ.
 46. PANG, OK KPS Tolmin, fasc. 8. Zapisnik izredne seje okrajnega komiteja KPS Tolmin, 10. 6. 1948.
- Verjetno je šlo za proces proti Antonu Češornji ali pa Jožetu Vodopivcu.
47. PANG, Okrajni odbor SZDL Gorica, fasc. 18. Zapisnik sestanka duhovnikov članov OF za goriški okraj, 7. 1. 1949.
 48. Na seji politbiroja CK KPS, dne 20. 11. 1950, so razpravljali o ukinitvi verouka v šoli, s čimer bi se cerkveno življenje v celoti preneslo v cerkev.
 49. Ustno pričevanje Antona Štrancarja, 22. junij 2001.
 50. Ustno pričevanje Mirka žaklja, 22. junij 2001.
 51. Ustno pričevanje Antona Štrancarja, 22. junij 2001.
 52. Viljem Pangerl: Cerkev v Sloveniji po drugi svetovni vojni. V: *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*. Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 237-240.
 53. Ustno pričevanje duhovnikov, maj, junij, julij 2001.
 54. Ustno pričevanje duhovnikov, maj, junij, julij 2001.
 55. PANG, OK KPS Tolmin, fasc. 8. Poročilo o celostnem stanju partije OK KPS Tolmin 1948.
 56. Ustno pričevanje Mirka žaklja, 22. junij 2001.

57. Franc Močnik: Moji spomini, Gorica: Mohorjeva družba, 2001.str. 63-75.
58. Branko Marušič: Z zahodnega roba, o ljudeh in dogodkih iztekajočega se stoletja, Nova Gorica: Branko. 1995, str. 67-70.
59. Marušič, 70-71.
60. Ludovik Ceglar: Nadškof Vovk in njegov čas 1900-1963, I., Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva družba, str. 233-5.
61. Kurnjek, 169.
62. AS, III. dislocirana enota, 80 - 10 Tolminski proces, Javna razprava.
63. AS, III. dislocirana enota, Poimenska evidenca kaznovanih duhovnikov 1945-1960.
- Leopold Končan in Jože Kvas sta prišla iz ljubljanske škofije, Franc Zagoršek pa iz mariborske.
64. Jožko Kragelj: Leta dozorevanja, Gorica: samozaložba, 1997, str. 172.
65. AS, III. dislocirana enota, *Proces proti Jožku Kraglju*, Zapisniki zaslišanja od 26. 9.-13. 12. 1951.
66. AS, III. dislocirana enota, *80 - 10 Tolminski proces*, Obtožnica, 31. I. 1952, 1-12.
67. AS, III. dislocirana enota, *80 - 10 Tolminski proces*, Javna ustna obravnava.
68. AS, III. dislocirana enota, *80 - 10 Tolminski proces*, Razsodba, 51-2.
69. AS, III. dislocirana enota, *Poimenska evidenca kaznovanih duhovnikov 1945-1966*.
70. Kurnjek, Branko, 150.
71. Pangerl, 238.
72. Zdenko Čepič: *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948*, doktorska disertacija, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, str. 346, 363-4.
73. Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), *Društva in ustanove*, fasc. 50, Ustanovni občni zbor CMD 1949, str. 25).
74. AS, III. dislocirana enota , mfs, *SOVA - UNZ*, serija U, 006, 6392-3.
75. PANG, *Okrajni odbor SZDL Gorica*, fasc. 18. Zapisnik sestanka duhovnikov članov OF za goriški okraj, 7. I. 1949.
76. PANG, *Okrajni odbor SZDL Gorica*, fasc. 18. Zapisnik sestanka duhovnikov članov OF za goriški okraj, 7. I. 1949
77. AS, III. dislocirana enota, *80 - 10 Tolminski proces*, Javna ustna obravnava.
78. PANG, *OK KPS Tolmin*, fasc. II. Sezname duhovnikov, ki prejmejo dovoljenje za poučevanje verouka, 22. 9. 1949.
79. PANG, *Okrajni odbor SZDL Gorica*, fasc. 18. Zapisnik II. redne seje pokrajinskega odbora CMD za Slovensko primorje, 22. 2. 1951.
80. PANG, *Okrajni odbor SZDL Gorica*, fasc. 18. Zapisnik sestanka duhovnikov članov OF za goriški okraj, 23. I. 1950.
81. PANG, *Okrajni odbor SZDL Gorica*, fasc. 18. Zapisnik sestanka duhovnikov članov OF za goriški okraj, 7. I. 1949.
82. PANG, *Okrajni odbor SZDL Gorica*, fasc. 18. Zapisnik sestanka PO CMD za Slovensko primorje, 11. I. 1951.
83. Kurnjek, 42.
84. NŠAL, *Društva in ustanove*, fasc. 53. I. seja glavnega odbora CMD, dne 25. 10. 1950, v Ljubljani.
85. PANG, *Okrajni odbor SZDL Gorica*, fasc. 18. CMD PO za Slovensko primorje v Ajdovščini, 11. I. 1951 in 30. I. 1951.
86. AS 1211, fasc. 143. Dovoljenje za otvoritev gimnazije, 10. 10. 1950.
87. Franc Kralj: Paberki iz zgodovine Slovenskega Malega semenišča v Vipavi; V: *Iskre 1(X)*). Vipava: Malo semenišče, 1977.
88. AS 1211, fasc. 115. Uradni zaznamek, 27. 10. 1956.
89. *Družina*, prvi letnik, 1952.